

TANZİMAT'TAN SONRA YENİLİĞİ HAZIRLAYAN ŞARTLAR: DİL, EDEBİYAT VE MATBUAT

Abdullah Uçman*

Özet: Türk edebiyatı ve kültür hayatındaki değişme ve yenileşmeler, esas olarak, Tanzimat Fermanı'nın ilânından yirmi yıl sonra, yani 1859 yılından itibaren başlar. Önce Batılı bazı şair ve romancıların eserlerinden tercümeyle başlayan yenileşme, zamanla yerli örneklerle de kendini gösterir. Bu süreçte edebiyatımıza yeni şiir anlayışı ile birlikte roman ve tiyatro gibi yeni türler girer. Ayrıca, edebiyatın gelişmesine ve zenginleşmesine katkısı olan gazeteler yayımlanmaya ve yazı dili değişmeye başlar. Burada bu yeni türlerin ilk örnekleri ile kamuoyundaki etkileri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Batılı edebî türler, yenileşme, değişim, tercüme, roman, tiyatro, gazete, yazı dili.

THE CONDITIONS PREPARING THE MODERN AFTER TANZİMAT: LANGUAGE, LITERATURE AND PRESS

Abstract: The changing and renewals of Turkish literature and culturel life, mainly started in 1859, after the proclamation of Tanzimat Fermanı. Firstly, this process started to translated literary works from some Western poets and authors, then this situation effected to the local ones. In that period, the perpective to poetry is changed and comes new genres from Western literature, such as novel and theatre into Turkish literature. Also it began to published newspaper that contribute to the development and enrichment of the literature along with change the writing of the language. In this paper, I will focus on the effects on the public by those new genres.

Keywords: Western literary genres, modernization, change, translation, novel, theatre, newspaper, writing language.

3 Kasım 1839 günü Osmanlı Devleti'nin idarî merkezi Topkapı Sarayı'nın Gülhane bahçesinde, başta devrin oldukça genç yaştaki padişahı Sultan Abdülmecid olmak üzere çeşitli rütbede devlet adamları, yerli ve yabancı diplomatlarla Osmanlı ülkesindeki farklı dinlerin temsilcileri ve kalabalık

* Prof. Dr. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.
abdullahucman@yahoo.com

bir halk huzurunda padişah adına Hâriciye vekili Mustafa Reşid Paşa tarafından okunan Tanzimat Fermanı'nın başındaki giriş kısmında, yüz elli yıldır memlekette mevcut kargaşa ve gerilemenin sebepleri üzerinde durulmaktadır. Buna başlıca sebep olarak da, büyük bir ihtimalle kamuoyunun tepkisine yol açmamak için, dinî esaslara gerektiği gibi uyulmaması, yani "şer-i şeriften uzaklaşılması" gösterilir. Bunun arkasından da, tekrar eski düzene, yani mamuriyet ve refaha kavuşmak için neler yapılacağı ana hatlarıyla şu şekilde sıralanır:

1) Müslüman veya gayr-i müslim, hangi dine mensup olursa olsun bütün Osmanlı tebaası bundan böyle herhangi bir ayırım gözetilmeksizin kanun karşısında eşit muameleyle tâbi tutulacaktır;

2) Müslüman olsun olmasın, memleket dahilinde yaşayan her fert bundan böyle canından, malından, ırz ve namusundan emin olarak yaşayabilecektir;

3) Vatandaşların devlete ödemesi gereken vergiler muntazam bir şekilde ve mükelleflerin ödeme gücüne göre tahsil edilecektir;

4) Bundan böyle rüşvet kesinlikle önlenecek ve bütün memuriyetler maaşlı olacaktır;

5) Mahkeme kararı olmadıkça hiç kimse keyfî şekilde cezalandırılmayacak; idam edilemeyecek, zehirlenemeyecek; mahkeme kararıyla cezalandırılanların mallarına devlet tarafından el konulamayacak, mirası mirasçılara intikal edecektir;

6) Askerlik süresi bundan böyle mâkul bir şekilde belirlenecektir;

7) Bu yeni esasların harfiyyen uygulanacağına dair başta padişah olmak üzere, sadrazam, vezirler ve vekiller halkın huzurunda yemin edeceklerdir.¹

Açıkça görülebileceği gibi, fermanın sadece birkaç maddesi bile Osmanlı Devleti'nin mevcut sosyal durumu ile gerçekleştirilmesi düşünülen yeni düzenlemelerin, "tanzimat" teriminin anlamına da uygun bir şekilde, nasıl bir mahiyet taşıdığını ortaya koymaktadır.

Esas itibariyle hukukî ve idarî bir ıslahat programı mahiyetindeki Tanzimat Fermanı'nın en önemli noktası, bundan böyle memlekette kanun ve nizam hakimiyetinin yeniden sağlanacağı hususunda halka güvence vermesidir.

Ancak, zannedildiği gibi, Tanzimat Fermanı'nın ilân edilmesiyle birlikte sosyal, ekonomik ve hele hele kültürel ve edebî planda değişme ve yeniliklerin hemen başladığını söylemek mümkün değildir. Bırakın 1839 veya 1840 yılını, XIX. yüzyılın ortası olan 1850'ye geldiğinde bile kültürel planda, birkaç istisna dışında, değişme ve yenileşmeden söz etmek mümkün değildir.

Siyasî ve askerî alanda Batılışma XVIII. yüzyılda başladığı halde edebiyatta ve kültür hayatında Batı etkisi oldukça gecikmiştir, çünkü bu meselede her

şeyden önce, temasta bulunduğumuz milletlerin dillerinin bilinmesi gerekmektedir; yani kültürel temasta ilk ve en önemli vasıta olan dil meselesi ön planda gelir.

XIX. yüzyılın başladığı 1800 yılından, yüzyılın ilk yarısının sona erdiği 1850'lere gelinceye kadar kültür ve edebiyat alanında herhangi bir değişme ve yenileşme hemen hemen yok gibidir. Ancak bu tarihten 9-10 yıl sonra hafif bir kırıldanmayla karşılaşılır. 1850'den önce sadece iki önemli teşebbüsten söz edilebilir. Bunların biri, 1831 yılında ilk Türk gazetesi olan *Takvîm-i Vekayî*'nin, diğeri ise 1840 yılında William Churchill adlı İstanbul'da yaşayan bir İngilizin idaresi altında *Cerîde-i Havâdis* gazetesinin yayımlanmaya başlamasıdır. *Takvîm-i Vekayî*'nin, resmî nitelikte bir gazete olması dolayısıyla, 1860'tan sonra yayın hayatına giren diğer gazeteler gibi bir kamuoyu oluşmasına katkıda bulunduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak resmî nitelikte oluşuna ve haftada bir defa çıkmasına rağmen, Osmanlı tebaasının durumu da göz önüne alınarak, zaman zaman Rumca, Ermenice, Arapça, Farsça ve *Moniteur Ottoman* adıyla Fransızca olarak da yayımlanan *Takvîm-i Vekayî*, yine de bu alanda atılmış ilk adımdır ve ülkemizde Türkçe yayımlanan ilk gazete örneğidir.²

Cerîde-i Havâdis ise, artık eski gücünü kaybeden ve Avrupa tarafından "Hasta adam" ilân edilen Osmanlı Devleti'ndeki ileri gelen devlet adamlarından Âkif Paşa ile Pertev Paşa arasındaki mevki kavgası sırasında, basit bir olay bahane edilerek, ama esasen İngiltere'nin baskısı ile İstanbul'da ikamet eden İngiliz asıllı William Churchill'e devlet tarafından verilmek zorunda kalınan bir taviz sonucu çıkmaya başlar.

Gerek Türk yazarların makaleleri, gerekse Kırım Savaşı sırasında verdiği haberler dolayısıyla *Cerîde-i Havâdis*'in Türk gazetecilik tarihinde önemli bir yeri bulunmaktadır.³

Edebiyat alanında Batı dünyası ile ilk temas ve yeniliklerin başlangıcı ise 1860 yılını bulur. Bu sırada dikkatimizi çeken ilk ve en önemli teşebbüs, Tanzimat devrinin entelektüel kimliğine sahip kişiliği Şinasi'den gelir. Onun, 1859 yılında *Tercüme-i Manzume* adıyla yayımladığı kitapçıkta Lamartine, Fénelon, Racine ve La Fontaine gibi klasik ve romantik Fransız şairlerinden seçip tercüme ettiği şiirler yer almaktadır. Türk okuyucusu ilk defa bu kitapçıkta yer alan örneklerle divan şiirinden çok farklı bir tabiat, aşk ve insan anlayışının mevcut olduğunu tanıma fırsatı bulur. Başta Ahmet Hamdi Tanpınar olmak üzere bir kısım edebiyat tarihçilerinin "edebiyatta yeniye açılan ilk pencere" olarak değerlendirdikleri *Tercüme-i Manzume*'yi daha sonraki yıllarda Batı edebiyatlarından yapılan diğer tercüme izleyecektir.⁴

Aynı yıl, Tanzimat devrinin önde gelen devlet adamlarından Münif Paşa, Voltaire, Fénelon ve Fontenelle gibi Batılı filozofların felsefî muhtevalı bir kı-

sım diyaloglarından meydana gelen *Muhâverât-ı Hikemiye* (Felsefî Diyaloglar) adıyla bir eser tercüme edip yayımlar. Münif Paşa, kitabın mukaddimesinde böyle bir eseri niçin hazırladığını ise şöyle açıklamaktadır: “Şu felsefî diyaloglar okuyucuya hem eğlence, hem de bilgi verdiği için, besleyici ve lezzetli bir meyve gibidir. Bundan maksat, Batı kültürünün faydalı ve güzel taraflarını almak ve memlekete diyalog tarzı gibi yeni tarzlar getirmektir.”⁵

1860 yılında yine Şinasi, bu defa saraydan gelen bir teklif üzerine, Batılı tarzda ilk tiyatro eseri olan *Şair Evlenmesi*'ni kaleme alır. Daha çok Molière komedileri örnek alınarak yazılan bu piyes, hem Türk edebiyatında yenileşme açısından ilk eser olması, hem de sahne ve perde gibi Batılı tiyatro ölçülerine uygun biçimde ilk telif tiyatro örneği olması bakımından ayrı bir önem taşımaktadır.

Batılı tarzda yeni örneklerin ortaya konulmaya devam edildiği 1860 yılında, bu defa *Tercümân-ı Ahvâl* adıyla üçüncü bir gazete daha yayın hayatına dahil olur. Şinasi ile Âgâh Efendi tarafından çıkarılan bu gazete, çeşitli konularda halkı aydınlatacak, okuyucunun bilgi ve kültür düzeyini yükseltecek ve onları dünyada olup biten olaylardan haberdar edecektir. 22 Ekim 1860 tarihli ilk sayısında yer alan mukaddimedeki Şinasi, bir yandan, Osmanlı toplumunda daha önce böyle bir teşebbüste bulunulmadığı için dolayı üstü kapalı bir şekilde, devrin münevverlerini eleştirirken, bir yandan da gazetenin “umum halkın kolaylıkla anlayabileceği” bir dil ile yayımlanacağını belirtir. Herhangi bir devlet yardımı alınmadan çıkarılan bu gazete, aynı zamanda giderek bir kamuoyu oluşturmayı da amaçlayan ve Türk aydınları tarafından çıkarılan ilk gazete olma özelliğine sahiptir.

1862 yılında, yine devrin tanınmış devlet adamlarından Yusuf Kâmil Paşa, Fransız yazarlarından Fénelon'un didaktik bir roman özelliği taşıyan *Télémaque* adlı eserini Türkçe'ye tercüme edip yayımlar. Devrin Maarif Nâzırı Kemal Efendi'nin kaleme aldığı takrizde ise bu eserin niçin çevrildiği şu beyitle açıklanmıştır:

*Sûretâ nakl-i hikâyet görünüür
Lâkin erbâbına hikmet görünüür*⁶

Batı dillerinden yapılan ilk tercümelere seçilen eserin edebî karakterde olmasından ziyade, bu türde bizim edebiyatımızdaki eserlerde olduğu gibi, Tanzimat'ın genel anlamdaki “sosyal fayda” anlayışına uygun tarzda, Türk okuyucusuna bir tür nasihat ve ahlâk dersi verme amacı daima ön planda tutulmaktadır. İşte böyle bir amaca uygun muhtevaya sahip bulunan *Télémaque* tercümesinin kısa zamanda birkaç baskı yapması, bir süre sonra Ahmed Vefik Paşa tarafından biraz daha sade bir dille yeniden tercüme edilip yayımlanması, bize bu tür eserlerin, devrin okuyucusu tarafından nasıl ilgiyle karşılandığını gösteren dikkate değer bir örnektir.⁷

Télémeque çevirisiyle aynı yıl, Victor Hugo'nun ünlü romanı *Sefiller* yine Münif Paşa tarafından, özet halinde tercüme edilir ve *Hikâye-i Mağdûrîn* adıyla *Cerîde-i Havâdis* gazetesinde tefrika suretiyle yayımlanır. 1862 yılında, yine Şinasi tarafından, bu defa yalnız başına, gerek baskı kalitesi, gerekse tertip bakımından benzerlerinin çok üstünde, *Tasvîr-i Efkâr* adıyla yeni bir gazete çıkarılmaya başlanır. *Tercümân-ı Ahvâl*'den sonra *Tasvîr-i Efkâr*, Şinasi'nin siyasî ve sosyal nitelikteki her türlü düşüncesini rahatça ortaya koyabildiği, gerçek anlamda bir aydın kimliğiyle görüldüğü ve bilinçli olarak bir kamuoyu oluşturmayı hedeflediği önemli bir yayın organı hüviyeti taşımaktadır.

Tasvîr-i Efkâr, aynı zamanda başta Nâmık Kemal olmak üzere, Ebüzziya Tevfik, Suphipaşazâde Âyetullah, Kânipaşazâde Rifat ve Recâizâde Ekrem gibi, birkaç yıl sonra Yeni Osmanlılar grubunu meydana getirecek gençlerin bir araya geldikleri ve kendi aralarında memleket meselelerini rahatça konuşup tartışabildikleri yeni bir fikir mahfili görevini de üstlenir.⁸

Tasvîr-i Efkâr'ın çıkışını, 1862 yılının sonlarına doğru, yine Şinasi'nin kendi şiirlerinden bir kısmını bir araya getirdiği *Müntehabât-ı Eş'âr* adlı şiir kitabı takip eder. Aslında, klasik anlamda bir divançe biçiminde tertip edilen bu şiir mecmuasına şair, Osmanlı şiir tarihinde ilk defa, "Divançe" adını vermemiş, bunun yerine Batılı şairlerin yaptıkları gibi farklı bir isim vermek suretiyle gelenekten ayrılmıştır.⁹ Şekil olarak herhangi bir yenilik iddiası taşımayan, yani şiirde ölçü olarak aruzu kullanan; divan şiiri nazım şekillerinden kaside, gazel, şarkı, kıt'a ve tarih gibi manzumeler yazan Şinasi, yeni bir muhteva ve söyleyiş tarzı ile gelenekten ayrılır ve Türk şiirinde "yenilik" denebilecek ilk değişmeyi başlatır. Aynı dönemin meselâ Encümen-i Şuarâ topluluğuna mensup şairleriyle karşılaştırıldığında orta seviyede bir şair olduğu görülen Şinasi'nin, Türk şiirinde gerçekleştirmiş olduğu yenilik, esas itibarıyla muhtevada, yani bir bakıma içinde yaşadığı devri ifade edebilecek kavramları çok açık bir biçimde ve bilinçli olarak ilk defa telâffuz etmesindedir.

Müntehabât-ı Eş'âr'ın baş tarafında yer alan "Münâcât" adlı manzumesinde, geleneksel münâcâtlardan büyük ölçüde uzaklaşan Şinasi, muhtemelen, XVI-II. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa'da gelişen rasyonalizmin de etkisi ile, hattâ devrinde yadigarabilecek bir tarzda, burada ilk defa:

Vahdet-i zâtına aklımca şahâdet lâzım

demek suretiyle, Tanrı'nın varlığına aklî deliller aramaya kalkışır. Yani bir bakıma burada, eski edebiyatın his ve hayal anlayışına karşılık, belki de yaşadığı devrin bir gereği olarak, "akıl" a vermiş olduğu önemi vurgulamaya çalışır.¹⁰ Daha sonra, önce Beşir Fuad, özellikle II. Meşrutiyet'i takip eden yıllarda ise, biraz da mevcut hürriyet havasının etkisiyle, dinî-mânevî her türlü değeri red-

dedecek olan Baha Tevfik, Tevfik Fikret ve Abdullah Cevdet gibi Batı dünyasındaki "intellect" in benzerleri olmaya çalışan yeni devrin aydınlarını haber veren bu bakış tarzı tamamen yenidir. İşte bu bakış tarzı Şinasi'yi, aynı günlerde hemen hemen aynı ortamda yaşadığı Encümen-i Şuarâ topluluğundan büyük ölçüde ayırmaktadır.

Şinasi, *Müntehabât-ı Eş'âr*' da yer alan dört kasidesini, gelenekte olduğu gibi devrin padişahına değil de, Tanzimat Fermanı'nın ilân edilmesine ön ayak olmakla memlekette yeni bir devir başlatan Mustafa Reşid Paşa için yazmakla da, asırlardır sürüp gelen bir geleneğe son vermiştir.

Şinasi'nin söz konusu kasidelerinden 1857 ve özellikle 1858 tarihli kasidesinde dile getirdiği konular arasında, doğrudan doğruya, bir kısmı daha önce Tanzimat Fermanı'nda da ifade edilen kanun hakimiyeti, herhangi bir ayırım yapılmaksızın bütün fertlerin can, mal ve namus gibi temel haklarının devlet tarafından korunması; Osmanlıların, içinde yaşadığı medeniyet dairesinden çok farklı ve mutlaka örnek alınması gereken yepyeni bir medeniyet fikri; cehalet ve taassuba karşı ilim ve irfan silâhı ile mücadele ve insanları yaşanan olaylar karşısında pasif davranmaya sevkeden yanlış kader anlayışının eleştirisi yer almaktadır.

*Bir ıtıknâmedir insana senin kanunun
Bildirir haddini sultana senin kanunun*

* * *

*Bu cebri men için akl-ı beşer kodu kanun
Ki ettiler ana hükmünce adl ü hak ta'bîr*

ya da:

*Şem'idir kalbimizin cân ile mal ü nâmus
Hıfz için bâd-ı sitemden olur adlin fânus*

beyitlerinde Şinasi, devrin padişahı Sultan Abdülmecid'in dahi harfiyyen uygulayacağına umum halkın huzurunda söz verdiği Tanzimat Fermanı'nın mimarı Mustafa Reşid Paşa'ya seslenerek, onun getirmiş olduğu adalet kavramı ve kanun üstünlüğü konusunu dile getirmektedir.

Yine aynı manzumede:

*Aceb midir medeniyet resûlü dense sana
Vücûd-ı mu'cizin eyler taassubu tahzîr*

ile:

*Sensin ol fahr-i cihân-ı medeniyet ki hemân
Ahdini vakt-i saâdet bilir ebnâ-yı zamân*

beyitlerinde, Mustafa Reşid Paşa'yı, XIX. yüzyılın bir nevi dini olarak gördüğü Batı medeniyetinin peygamberine benzetir. Onun bir nevi mucizeyi andıran vücudunu ise, Osmanlı toplumunun çağın gerisinde kalmasına sebep olan her türlü taassubu yok edeceğini düşünür.

Yukarıdaki beyitlerde geçen "resûl, mucize, fahr-i cihân, vakt-i saâdet" gibi tabirler, bilindiği gibi doğrudan doğruya İslâmî terimler olup, burada ise bunların bütünüyle farklı bir bağlamda kullanılmalari son derece dikkati çekicidir.

*Kader dedikleri halkın murâd-ı Hak'tır kim
Ezde etti bizi her umûrda tahyîr*

derken de, insanın irade sahibi bir varlık olduğunu ve hayatta herkesin hür iradesiyle kendi kaderini bizzat kendisinin belirleyebileceğini ileri sürer.¹¹

Sınırlı olmakla beraber bu örneklerde de görüldüğü gibi, Şinasi ile birlikte geleneksel Türk şiiri anlam itibariyle büyük bir değişim içine girmiş; divan şiirinin klasik kalıplar içerisinde asırlardır tekrarlanan mazmunları ve ifade şekli artık yerini hak, hukuk, adalet, medeniyet ve akıl gibi daha ziyade Fransız İhtilâli'nden sonra dile getirilmeye çalışılan bazı yeni temalara terketmeye başlamıştır. Yani daha açık bir ifade ile söylemek gerekirse, esas amacı okuyucuda estetik bir heyecan uyandırmak olan edebiyat, artık bu amacından uzaklaşmaya ve giderek gündelik siyasî ve sosyal meselelerin bir tür propaganda aracı haline gelmeye başlar. Bundan sonra ortaya konulan edebî karakterli eserlerde artık halis anlamda edebiyat nerede başlayıp nerede biter, ideoloji nerede başlayıp nerede sona erer, bunları ayırdetmek iyice zorlaşır.

1862 yılında, ülkemizdeki ilk ilmî kurumlardan biri olan Cemiyet-i İlmîye-i Osmâniye adına, devrin tanınmış devlet ve ilim adamlarından Münif Paşa¹² yönetiminde, kültür tarihimizde oldukça önemli bir yere sahip bulunan *Mecmua-i Fünûn* adıyla bir bilim ve kültür dergisi yayımlanmaya başlanır. Dergi, arada bir kesinti dönemi dışında, 1867 yılına kadar toplam olarak 47 sayı çıkar. Dergi, dinî ve politik konular dışında sadece fizik, kimya, biyoloji, tarih, edebiyat, dil, pedagoji, mantık, ekonomi, maliye ve felsefe gibi XIX. yüzyılın gözdesi olan hemen her alanda Batı düşünce ve kültürünü Türk okuyucusuna aktarmak suretiyle, XVIII. yüzyılda Fransa'da *Grande Encyclopedia*'nin oynamış olduğu rolün bir benzerini gerçekleştirmeye çalışır.¹³

Genel çizgileriyle vermeye çalıştığımız bu görüntüden de anlaşılacağı gibi, doğrudan doğruya Batı kültür ve edebiyatının etkisi altında 1859-1862 yılları arasında Türk kültür ve edebiyat hayatında da bir yenileşme ve değişme başlamış bulunmaktadır.

Öte yandan *Télémaque* ve *Sefiller* çevirilerini *Hikâye-i Robenson*, *Monte Cristo* ve *Paul ve Virginie* gibi diğer aşk ve macera romanlarının çevirileri izler.¹⁴ 1870'li

yıllara kadar ortalıkta sadece çeviri romanlar dolaşmaktadır. Türkçe ilk telif roman ise ancak 1872’de yayımlanır. Bu eser, devrinde daha çok gazeteci ve büyük bir lügatçı olarak şöhret kazanmış olan Şemseddin Sami’nin kaleme aldığı *Taaşşuk-ı Talât ve Fitnat* adlı romandır. Roman türünde ilk telif eser oluşunun bütün acemiliklerini taşımasına rağmen bu eserin de, roman tarihimiz bakımından ayrı bir yeri ve önemi vardır.¹⁵

Şemseddin Sami’nin bu romanını birkaç yıl arayla bu defa Ahmet Midhat Efendi’nin *Hasan Mellâh* (1874), *Hüseyin Fellâh* (1875) ve *Felâtun Bey ile Râkım Efendi* (1875) romanları ile Namık Kemal’in *İntibah* (1876) romanı takip eder.

Şinasi, 1860’ta yayın hayatına giren *Tercümân-ı Ahvâl*’in mukaddimesinde gazeteyi, doğrudan doğruya bir medeniyet göstergesi; medenî bir toplumda yaşayan insanların vatanın selâmeti konusunda düşündüklerini yazı ile dile getirebilmelerinin de kazanılmış bir hak olduğunu ifade etmiştir. İşte gerek bu anlayış, gerekse devletin maddî-mânevî teşvik ve desteğiyle yayın hayatına giren *Tercümân-ı Ahvâl*’in yayımlanmaya başlamasından sonraki 10-15 yıl içinde *Tasvîr-i Efkâr*, *Ruznâme-i Cerîde-i Havâdis*, *Mir’at*, *Cerîde-i Askeriyye*, *Basîret*, *Asır*, *Vakit*, *Muhbir*, *İbret*, *Hadîka*, *Terakkî* ve *Diyojen* gibi sayıları 15-20’yi bulan yeni gazetelerin yayımlanmaya başladığı görülmektedir.¹⁶ Ubcini ve Pavet de Courtille 1876’da yayımlanan bir araştırmada İstanbul’da 13 Türkçe, 1 Arapça, 9 Rumca, 9 Ermenice, 3 Bulgarca, 2 Judeo Espanyolca, 7 Fransızca, 2 İngilizce, 1 Almanca gazete yayımlandığını tespit etmişlerdir.¹⁷

1860 ile 1876 yılları arasında yayın hayatına giren gazetelere topluca baktığımız zaman, esas itibariyle toplumda yenileşme ve bir kamuoyu oluşturma gibi temel bir misyonu üstlenmiş bulunan gazetenin şu üç önemli fonksiyonuyla karşılaşıyoruz:

1. Devrin siyasî fikirlerinin gelişmesine olan katkısı;
2. Sosyal ve kültürel alana olan katkısı;
3. Yazı dilinin giderek sadeleşmesine ve edebiyatın gelişmesine yapmış olduğu katkı.

Tanzimat döneminin en çok telâffuz edilen en önemli sosyal ve siyasal kavramları arasında yer alan hak, hukuk, kanun, adalet, mûsâvât (eşitlik), vatan, hürriyet ve millet gibi sözler ilk defa gazetelerde yayımlanan yazılarda kullanılmış ve gazetelerin en azından bir kısmı, daha sonraki yıllarda giderek rejim meselelerinin tartışılmasına da önemli bir zemin hazırlamıştır.

Osmanlı Devleti’nde, gerek 1877 yılında I. Meşrutiyet’in ilân edilmesinde ve ilk parlamentonun açılmasında, gerekse 1908’de meşrutiyetin ikinci defa ilânında en önemli payın gazetelere ait olduğunu söylersek hiç de mübalâğa etmiş olmayız. Gazete, XIX. yüzyılda Osmanlı toplumunda yeni fikirlerin kamuoyu-

yuna duyurulmasında kısa zamanda öyle etkili bir araç haline gelir ki, başlangıçta yeni çıkmaya başlayan gazeteleri çeşitli şekillerde teşvik eden ve destekleyen devlet, özellikle siyasî nitelikteki eleştirilerin giderek yoğunlaşması üzerine, yani bir bakıma silâhın geri tepmesi karşısında, sansür uygulamaya ve çeşitli bahanelerle gazeteleri kapatmaya; gazete sahipleriyle yazarlarını da sürgün vb. şekillerde cezalandırmaya başlar.¹⁸

Ahmet Hamdi Tanpınar *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*'nde, bu asırda “yeniliğin memleket içinde yerleşme ve gelişmesinde âmil olan unsurlar” arasında gazeteye ve gazeteciliğe ayrı bir yer verir ve bu devirde Türk okuyucusunun dünyada olup bitenlere ilgi ve merakının doğrudan doğruya gazete vasıtasıyla başladığını ileri sürer.¹⁹

Gerçekten o devirde halk, memleket içinde ve dışında meydana gelen her türlü olaydan gazete vasıtasıyla haberdar olabiliyor ve çeşitli konularda yine gazete sayfalarından bilgi edinebiliyordu. Ahmet Midhat Efendi, *Esrâr-ı Cinâyât* adlı eserinde ilk defa, gazetecilerin “halkın avukatı”, gazetelerin de “halkın sesi” olduğunu söyler ve toplumda ortaya çıkan her türlü haksızlığı önlemek üzere gazetenin pekâlâ bir araç olarak kullanılabileceğini dile getirir.

Bundan başka, kitap halinde yayımlanan monografik çalışmalar daha çok 1908'den sonra ortaya çıkmaya başladığı için, Tanzimat'ı takip eden 60-70 yıllık kültür ve edebiyat tarihimizi ilgilendiren malzemenin hemen hemen tamamının gazete sayfalarında yayımlandığı dikkate alınır, gazetenin Türk kültür ve edebiyat hayatının değişme ve gelişmesindeki rolü çok daha iyi anlaşılır.

Bu devrin bir kısım yazarları hâtıralarında, çocukluklarında, evlerinde bir “Okuma saati”nin bulunduğunu ve büyük bir çoğunluğu okuma-yazma bilmeyen, ama yeni şeyler öğrenmeye meraklı ev halkının okula giden çocukların ellerine verdikleri gazeteleri başından sonuna kadar okuttuklarını ve kendilerinin de okunan şeyleri büyük bir dikkatle takip ettiklerini anlatmaktadır.²⁰

Ahmet Hamdi Tanpınar, edebiyat tarihinin Ahmet Midhat Efendi'ye ayırdığı sayfalarında, onun o devirde evlerde bir “Okuma saati” meydana getirmek suretiyle, pek fazla okuma alışkanlığı olmayan Türk toplumuna gerek gazete, gerekse tefrika romanlar vasıtasıyla okuma zevk ve alışkanlığı kazandırmaya çalıştığını belirtir.²¹ Hattâ Ahmet Midhat Efendi'nin, *Tercümân-ı Hakikat*'te “Musâhebât-ı Leyliyye” başlığı altında yayımlanmış olduğu seri yazıların ilk cüz'ünü de *Okuma Zevki* (İstanbul 1301) meydana getirmektedir. Servet-i Fünun yazarlarından Hüseyin Câhid de hâtıralarında, aynı şekilde, evlerinde geceleri özellikle Ahmet Midhat Efendi'nin romanlarının büyük bir merak ve dikkatle okunduğunu; kendisinde küçük yaşta okuma merakının da onun eserleri sayesinde uyandığını anlatır.²²

Tanzimat hareketinin daha çok kültürel ve edebî anlamda görünmeye başladığı 1860'lı yıllardan sonra yavaş yavaş da olsa, yine gazeteler vasıtasıyla, dilde nisbeten bir sadeleşme temayülünün de başladığı dikkati çeker. Tanzimat döneminin genel karakterini meydana getiren "sosyal fayda" ve "memlekete hizmet" uğruna devrin aydınlarının da halk ile uzlaşmaya yöneldiği, böylece "dilde millîleşme" denebilecek bir hareketin başladığı bu yıllarda yine gazeteler sayesinde yeni bir yazı dili oluşmaya başlar. Yani gazete, diğer alanlarda olduğu gibi, bir bakıma dilde sadeleşme hareketine de önemli bir zemin hazırlamış olur. Daha 1860 yılında Şinasi'nin, *Tercümân-ı Ahvâl* gazetesi mukaddimesinin son paragrafında, çıkarılmakta olan gazetenin "umum halkın kolayca anlayabileceği" bir dil ile yayımlanacağından bahsetmesi, gazetenin bu konudaki sorumluluğunu da açıkça ortaya koymaktadır.

Tanzimat'tan sonraki edebiyatta dilin değişmesinin diğer bir tarafı da, Türkçe'nin Batı'dan gelen birtakım yeni kelime ve kavramlara açılmasıdır. Bunlar memlekete yeni giren bir kısım yeni teknik âletlerle (ör. *asansör*: suûd makinesi, *telefon*: nâkil-i sadâ) veya değişmekte olan hukuk, siyaset, eğitim, maarif ve edebiyat (ör. *ministro*, *familya*, *ekspozisyon*, *vizit*, *roman*, *jurnal*, *telgraf*, *tragedya*, *komedya*, *mağaza* vb.) alanlarıyla ilgili kavramlardır.²³

Ahmet Midhat Efendi'nin bir devrin "Hâce-i evvel"i kabul edilmesi, özellikle romanlarının geniş bir okuyucu kitlesi tarafından ilgiyle okunması, onun, eserlerini büyük ölçüde halkın dili ve mantığıyla kaleme almasından ileri gelmektedir.²⁴

Meseleye doğrudan doğruya edebiyat tarihi açısından bakarsak, edebiyatta da yeni ve Batılı edebî türlerden olan metne dayalı tiyatro, hikâye, roman, edebî tenkit, fıkra, makale, hâtıra ve mülâkata ait ilk örnekler yine gazete sayfalarında yayımlanmak suretiyle okuyucunun önüne konur. 1860'ta Şinasi'nin *Şair Evlenmesi* adlı piyesinden başlayarak Ahmet Midhat Efendi'nin romanlarına kadar, devrin birçok yazarının eserleri kitap halinde basılmadan önce gazete sayfalarında tefrika suretiyle yayımlanmaktadır. Bütün bunlar Tanzimat'tan sonra kültür ve edebiyat hayatımızda kendisini gösteren değişme ve yenileşmelerdir.

Bundan başka, Batı'dan gelen yeni bir tür olan edebî tenkidin ilk örnekleriyle de yine gazete sayfalarında karşılaşırız. Daha 1864 yılında *Tasvîr-i Efkâr*'da Şinasi ile *Ruznâme-i Cerîde-i Havâdis*'te Said Efendi arasında cereyan eden meşhur "Mebhûsetün Anhâ" münakaşasından başlayarak "*Zemzeme-Demdeme*", "*Cezmi*", "*Ta'lim-i Edebiyat*", "*Hayâliyyun-Hakikiyyun*", "*Klasikler*", "*Abes-Muktebes*" ve "*Dekadanlık*" gibi ünlü edebî tartışmalar bu dönemde hep gazete sayfalarında cereyan eder.²⁵

Görüldüğü gibi, yenileşme dönemi Türk edebiyatında esas itibarıyla roman ve tiyatro türü Batı'dan gelmiş, Şemseddin Sami'nin *Taaşşuk-ı Talât ve Fitnat* adlı

ilk roman denemesinden sonra Nâmık Kemal, Ahmet Midhat Efendi, Recâîzâde Ekrem, Samipaşazâde Sezai, Mîzancı Murad ve Nâbizâde Nâzım'ın yazdığı eserlerle roman türü 25-30 yıl gibi pek de uzun olmayan bir süre içinde belli bir seviyeye ulaşmıştır. Yeni türlerden biri olan tiyatro da, Şinasi'nin *Şair Evlenmesi*'nden sonra, *Vatan yahut Silistre*'den başlayarak Namık Kemal'in altı piyesi, Recâîzâde Ekrem'in, Direktör Âlî Bey'in, Ahmet Midhat Efendi'nin ve özellikle Abdülhak Hâmid'in eserleriyle sağlam bir zemine oturur.

Bütün bu örneklerden de anlaşılacağı gibi, yenileşme dönemi Türk edebiyatında Şinasi'nin yazdığı şiirlerle birlikte şiirin muhtevası da esaslı bir değişim göstermiş; artık divan şiirinin soyut sayılabilecek güzellik anlayışı yerine, bu devirde hak, hukuk, adalet, kanun, medeniyet, hürriyet, vatan, millet ve taassuba karşı ilim ve aklın üstünlüğü gibi daha çok Fransız İhtilâlî'nden sonra telâffuz edilmeye başlanan yeni kavramlar şiirin konularını belirlemeye başlamıştır. Daha açık bir ifadeyle söylemek gerekirse, esas gayesi okuyucuda estetik bir duygu uyandırmak olan edebiyat, giderek esas gayesinden uzaklaşmaya ve genel anlamda siyasî ve sosyal meselelerin bir propaganda aracı haline gelmeye yüz tutmuştur.

DİPNOTLAR

- 1 Fermanın orijinal metni için bk. *Takvîm-i Vekayî*, nr. 187, 15 Ramazan 1255 (22 Kasım 1839); Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, 2. b., Ankara 1985, s. 176-180; Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi*, C. I, İstanbul 1974, s. 1-3. Fermanın tahlili için bk. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara 1973, s. 187-192.
- 2 Gazetenin çıkışı, ismi, muhtevası ve değişik dillerde yayımlanışı hakkında daha geniş bilgi için bk. Nesimi Yazıcı, *Takvîm-i Vekayî*, Ankara 1983; ayrıca bk. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 177-178.
- 3 Ziyad Ebüzziya, "Ceride-i Havâdis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C.VII, İstanbul 1993, s. 406-407.
- 4 XIX. *Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 2013, s. 179.
- 5 Eser, *Osmanlı'da Batı'dan Yapılan İlk Çeviri: Muhâverât-ı Hikemiye* (haz. Ali Budak, İstanbul 2010) adıyla yeni harflerle de yayımlanmıştır.
- 6 "Görünüşte bu eserde bir hikâye anlatılmaktadır ama, gerçekte bunda bir hikmet vardır ve bunu da konunun erbabı anlamakta güçlük çekmez."
- 7 Orhan Okay, *Sanat ve Edebiyat Yazıları*, İstanbul 1990, s. 47-48. Eser, *Tercüme-i Telemak* (haz. Gonca Gökçalp Alpaslan, Ankara 2007) adıyla yeni harflerle de yayımlanmıştır. Kitabın gördüğü umumi ilgi üzerine 1862-1882 yılları arasında dokuz baskı yaptığı anlaşılmaktadır (bk. Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, C. I, İstanbul 1977, s. 1825). Daha geniş bilgi için ayrıca bk. M. Kayahan Özgül, "Yusuf Kâmil Paşa'nın Tercüme-i Telemak'ı", *Nar*, sayı 8, Mart-Nisan 1996, s. 113-130; a. y., "Yusuf Kâmil Paşa'nın Tercüme-i Telemak'ı", *Nar*, sayı 9, Mayıs-Haziran 1996, s. 65-93.
- 8 Şerif Mardin, "Tanzimat ve Aydınlar", *Türkiye'de Din ve Siyaset-Makaleler* 3, İstanbul 1991, s. 270-271.
- 9 Eserin 1870 ve 1872'de yapılan 2. ve 3. baskıları *Müntehabât-ı Eş'âr* adıyla, 1885 ve 1894 tarihlerinde Ebüzziya Tevfik tarafından yapılan 4. ve 5. baskıları ise *Divân-ı Şinasi* adıyla yayımlanmıştır.
- 10 Manzumenin daha geniş bir şekilde tahlili için bk. Mehmet Kaplan, *Şiir Tahlilleri*, C. I, 4. b., İstanbul 1969, s. 15-22.
- 11 Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Mehmet Kaplan, "Şinasi'nin Türk Şiirinde Yaptığı Yenilik", *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar*, C. I, İstanbul 1976, s. 253-274; "Yeni Aydın Tipi: Büyük Reşid Paşa ve Şinasi", *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar* 3: *Tip Tahlilleri*, İstanbul 1985, s. 167-176.

- 12 Ali Budak, *Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını: Münif Paşa*, İstanbul 2004; M. Kayahan Özgül, XIX. Asrın Benzersiz Bir Politeknikçi: Münif Paşa, İstanbul 2014.
- 13 a. g. e., s. 170-172; DüNDAR AKÜNAL, "İlk Türk Dergisi: Mecmua-i Fünûn", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul 1985, s. 117-118; Ekmeleddin İhsanoğlu, "Cemiyet-i İlmîye-i Osmaniye'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri*, İstanbul 1987, s. 200-220; aynı yazar, "Cemiyet-i İlmîye-i Osmâniyye", *DİA*, C.VII, İstanbul 1993, s. 333-334; Abdullah Uçman, "Mecmua-i Fünûn", *DİA*, C. XXVIII, Ankara 2003, s. 270-271.
- 14 Mustafa Nihad (Özön), *Türkçede Roman*, İstanbul 1936, s. 144-185; Ayşe Bânü Karadağ, *Osmanlıca'da Robenson*, İstanbul 2008.
- 15 Robert P. Finn, *Türk Romanı- İlk Dönem:1872-1900* (çev. Tomris Uyar), Ankara 1984, s.17-23; Mehmet Kaplan, "Taaşuk-ı Talât ve Fitnat", *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar*, C.I, İstanbul 1987, s.73-92.
- 16 Adı geçen bu gazetelerden *Basiret*'i çıkaran Basiretçi Ali Efendi, 1869 yılında *Basiret* adıyla bir gazete çıkarmak için yayın izni almak üzere Hâriciye Nezareti'ne müracaat edince, kendisine hem yayın izni, hem de gazeteyi desteklemek amacıyla devlet tarafından 300 lira para verilir (bk. Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul'da Yarım Asırlık Vekâyî-i Mühimme*, haz. Nuri Sağlam, İstanbul 1997, s. 16, 70).
- 17 Gül Mete Yuva, *Türk Edebiyatının Fransız Kaynakları*, İstanbul 2011, s. 16.
- 18 Bu sırada bunun en tipik örneği 23 Şubat 1867 tarihinde yayımlanan ve siyasi mahiyetteki her türlü neşriyatı yasaklayan Kararnâme-i Âlî adlı ilk sansür nizamnamesidir. Sadrazam Âli Paşa'nın imzasıyla yayımlanan bu sadâret emrinin hemen arkasından *Muhbir* gazetesi süresiz olarak kapatılır, *Muhbir*'in baş muharriri Ali Suavi ile *Tercümân-ı Ahvâl*'in sahibi Âgâh Efendi Kastamonu'ya sürülürken *Tasvir-i Efkâr*'ın imtiyaz sahibi ve yazarı Namık Kemal Erzurum valî muavinliğine, *Muhbir*'in muharrirlerinden Ziya Paşa da Kıbrıs mutasarrıflığına tayin edilmek suretiyle İstanbul'dan uzaklaştırılmaya çalışılır. Tanzimat devrinde gazetenin siyasi ve toplumsal bir silâh olarak kullanılması konusunda ayrıca bk. Hüseyin Çelik, "Gazete İcad Oldu Mertlik Bozuldu", *Türkiye Günlüğü*, sayı 24, Güz 1993, s.38-44.
- 19 a. g. e., s. 230-233.
- 20 Halid Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, 2. b., İstanbul 1969, s. 77-79.
- 21 a.g.e., s. 449.
- 22 *Edebî Hâtıralar*, İstanbul 1935, s. 5-12.
- 23 Bu dönemde özellikle Ahmet Midhat Efendi'nin romanlarında "gusto, muzika, modestra, manken, dekolte, tuvalet, kuaför, madam, mösyö, matmazel, bonjur, adiyö, şose, lando, büfe, küvet, garnitür, koket, jurnal, roba, sosyete, elegant" vb. Batı kökenli birçok kelime ve tabire rastlanmaktadır.
- 24 A. Hamdi Tanpınar, edebiyat tarihinin Ahmet Midhat Efendi'ye ayırdığı sayfalarında, onun evlerde bir "okuma saati" meydana getirmek suretiyle, pek okuma alışkanlığı olmayan Türk halkına gazete ve romanlar vasıtasıyla okuma zevk ve alışkanlığı kazandırdığını belirtir (bk. XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, s. 449).
- 25 Daha geniş bilgi için bk. Abdullah Uçman, "Tanzimat Dönemi Türk Edebiyatında Tenkit Anlayışı", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s. 533-546.